

Kós Károly építészeti emlékei Kalotaszegen

Kalotaszeg neve egybefonódott Kós Károlyéval, ahogy Farkaslaka Tamásiéval, Leányfalu Móriczéval. Rajta kívül nincs még egy ember, aki ennyire élte és vállalta volna az itt lakók világát, sorsát, aki ennyire mélyen szívta volna magába művészetüket, gondolkodásukat. Kós Károly annyira megszerette ezt a dimbes-dombos vidéket, hogy minden csábításnak ellenállva itt telepedett le végérvényesen. Sztánát választotta, itt élt 1910-től kisebb-nagyobb megszakításokkal, itt építette fel mesébe illő Varjuvát, otthonát.

Kalotaszeg építészete, történelme, néprajza kifogyhatatlan munkát biztosított számára. Rajzban örökölte meg Kalotaszeg régi és újabb épületeit, könyvet írt Kalotaszeg történelméről és néprajzáról, folyóiratot szerkesztett Kalotaszeg címen, kalotaszegi balladákat gyűjtött össze, drámát írt Kalotaszeg hőseiről, és minden regényében és elbeszélésében is a kalotaszegi emberekről mesél. Ahogy maga vallja: „...feljegyeztem, felrajzoltam... azt a kicsi világot, melyben éltem, a hegyeket és erdőket és vizeket, a házakat és falukat és tanyákat. És az embereket is, ahogy én őket láttam, és az életet, melyet velük együtt éltem. ...kevés szóval, egyszerűen: a földet és a népet, melyet vállaltam egy életre, s amely cserében engem vállalt testvéruül, és megosztotta velem minden drágaságát, amit apától örökölt: azt a kalotaszegi világot, melynek mindazt köszönhettem, ami bennem emberi és művészi érték.”

Kalotaszeg megújította és megtermékenyítette nemcsak a szépirodát, de elsősorban tervező-építő fantáziáját. Kalotaszeg bőkezű ajándékát azután ő kamatostul fizette vissza; hajlékot, otthont épített istennek, embernek; kőből, fából.

Kós Károly első világháború utáni építészete kevésbé ismert, mint a korábbi. A háború előtti óriási megbízások (iskolák, templomok, múzeumok, állatkert, lakótelepépítés, kórház stb.) a háború után csak kisebb méretű megrendelésekké szűkültek (vidéki lakóházak, templomok, parókiák, népiskolák, gazdasági épületek stb.). Ha keze alól nem is kerültek ki monumentális tervezések, számuk megsokasodott; minden munkát elvállalt, mely a tervezőasztalhoz szólította. Nem volt számára kis és nagy munka, mindent egyformán fontosnak tartott, mindenben tökéleteset akart alkotni, egy új ház megtervezését vagy egy régi templom restaurálását, kibővítését egyforma műgonddal és hozzáértéssel végezte el.

Kalotaszegi építő tevékenysége életművének csak egy része, de jelentős hányada, mely a kalotaszegi népi építészeti sajátosságait, a helyi örökségből felhasználható tanulságait viseli magán. Sok épület terv maradt csupán, de Kalotaszegnek kevés olyan faluja van, ahova ne tervezett volna, vagy ne őrizné máig is kezenyomát.

A század eleji magyar építészeti alig nélkülözhetette azt a frissességet és új szellemet, melyet az erdélyi (kalotaszegi és székely) konstruktív népi építészeti nyújtott, a szerkezeti, formai, funkcióbeli örökségeivel.

A kalotaszegiek a szerkezeti formákat a gótikától tanulták (támpillér, keresztboltozat), de a vonalak, az arányok meghatározásában, a színfoltok elosztásában, az alaprajzi szerkesztés logikájában (a kevés alapforma végtelen variálása), az egész kompozíció tömegformálásában saját észjárása vezérelte.

A népi építészeti sugallta alapelveket Kós Károly saját építészeti szolgálatába állította. A környezet meghatározó szerepének fontosságát, az épület sziluettjének egyszerű, de mégis artiztikus megjelenítését, a helyi építő anyagok (kő, fa) felhasználását és természetes színük érvényesítését, a logikus építésszabályok alkalmazását (a szerkezet szükséges hangsúlyozásával), a takarékos és célszerűség igényét hirdeti építészete. A népi építészeti formáit és anya-

gait a lehetőségek és az új, korszerű szükségletek figyelembevételével racionálisan használta fel.

A harmincas évek végén az Erdély-szerte éledő építkezések tervei a kellő iskolázottsággal és művészi ítélőképességgel nem rendelkező tervezők kezeiből kerültek ki többnyire. Ezért örömmel üdvözölték azt a — kolozsvári művészeti hetek keretében, 1942-ben megrendezett — építészeti kiállítást, melyen nagy számban mutattak be korszerű és az erdélyi tájak hangulatába jól beillő községi középület-terveket; Kós Károly, Padányi Gulyás Jenő, Lehoczky György, Szontag Pál, Wanner János, Krassói Virgil, Széll László stb. építészeti munkáit.

Kós Károlynak a korszerű, hagyományokra épülő falusi építészeti kialakítására irányuló törekvései nem voltak alaptalanok, hisz a jellegzetes faluképet a templomon kívül az iskola és a kocsmá adta. Egyáltalán nem jellemezték a falut középületei (község-háza, gazdaköri házak, szövetkezeti házak, kultúrházak), s ha már voltak is, nem illeszkedtek szervesen a faluképbe, vagy elvesztek benne. Kós a falusi köz- és magánépületek minden fajtájához készített terveket, követendő példákat, hogy Erdély falvai ne a városi építészetből ellesett, leutáncolt idegen formákkal, homlokzatokkal, fedélszerkezetekkel építkezzenek, hanem „egyszerű eszközökkel, falusi mesteremberek munkájával, lehetőleg azon a vidéken használt, ott található anyagokkal”; a helyi örökségek ésszerű továbbfejlesztésével. A falusi középületek megtermékenyítő hatását remélte az idegen hatásokkal szemben, hogy helyes útmutatóul szolgáljanak, a magánépítkezések példaként hassanak. Épületeit legtöbbször nem is egy konkrét faluba tervezte, hanem ésszerű, praktikus, a természeti adottságoknak megfelelő típusterveknek szánta.

Kós Károly építő tevékenységének jelentős része a *családiház*-építkezésekre koncentráldott; ez volt az a terület, ahol a paraszti építészeti hagyományait, tapasztalatait leginkább továbbfejleszthette, s kedvezőbb körülmények között nagyobb mértékben elterjedő korszerű stílussá szélesíthette volna. A családi lakóház, „mint a legősibb emberi építési feladat” követelményeit tömören így összegzi: „Természetes, hogy e probléma megoldásánál is a mai, háború és forradalmak utáni építészgeneráció a kisémberekre van főleg tekintettel, annak otthonreménységét kell megvalósítania. A kicsiny, a minél kisebb, mert minél olcsóbb, de emellett kényelmes, praktikus és művészi otthon feladatának megoldása a cél, mely kivétel nélkül állandóan foglalkoztatja, sőt ma talán intenzívebben, mint valaha, a világ architektusainak mind nagyobb számát. A nagy termes, sokszobás, pazarlással épült kastély, palota, és burzsoá ház nagyon mellékes problémává csökkent, viszont szinte versenytéma a minél kisebb alapterületű, minél többet minél olcsóbban adó, művészileg megoldott családi ház.”

A húszas évek végén Magyarországon folyó, a korszerű faluépítéssel kapcsolatban újjáéledő és hosszantartó vitáktól távol élő Kós Károly a lakóház művészetéről vallott álláspontját a Pásztorház hasábjain fejtette ki részletesen először. A népet és építészét mélyen ismerő építész a kispénzű, falusi embereknek nyújtott útmutatást ebben. Elképzeléseiben az épület esztétikáján túl szociális megfontolások is vezérelték; az olcsó, de szép otthon megteremtésének szükségességére helyezte a fő hangsúlyt. A lakás ne csak szálláshely legyen, hanem a munkája után hazatérő elfáradt embernek pihenést nyújtó otthona is. Morris, Ruskin és követőik — lassan már feledésbe ment — törekvései éledtek fel újra ezekben a gondolatokban. Kós Károly a földművelő nép házában látta megtestesülni az otthonot, „az igazi családi háznak kifejezőjé”-t, amely egyúttal „nemzeti művészetünk fundamentumát is jelenti”.

A kalotaszegi — de a torokói és székely — földműves háza is egy szobából, pitvarból (konyha), kamrából, ereszből álló helyiségei az ősi házformát konzerválták. Ez a típus az új körülmények között élő embernek már nem felelt meg: helyes méretezésre, elrendezésre, kiépítésre szorult. Kós Károly alaprajz-terveiben végtelen egyszerű alapformákat (kör, téglalap, négyzet) variált, hogy szükség esetén könnyen bővíthető legyen. A Varjuvárat 1925-ben bővítette egy négyzet alakú szárnyal. Törekedett arra, hogy az alaprajz négyszöget zárjon be, mert ez a leggazdaságosabb megoldás a népi építészetben is. Az épület így nyugodt falsíkot kaphat, s fedése (sátorfedél vagy ereszes, félkonytyos nyeregfedél) egyetlen, töretlen, — az időjárásnak megfelelő — meredek hajlású tetőszerkezet lehet. Az egész lakásban folyamatos

közlekedést biztosított; egy helyiség két oldalról is megközelíthető s ezzel egyúttal függetleníthető is, kikapcsolható a körforgalomból. Racionálisan tervezte meg a helyiségek egymásmellettiségét; a munkára, pihenésre szolgáló helyiségeket a családi mozgástól távolra helyezte.

Építő elveinek igazolása — a kis alapterületű, de kényelmes, praktikus igényeknek megfelelő — saját elképzeléseinek legtökéletesebb megvalósulása: művészi otthona, a *Varjuvár*. Hogy mi avatja e házat igazi otthonná, saját szavainak igazát idézzük: „a lassú elkészülés, az elkészülésnek az a módja, hogy a ház birtokosa egyúttal a ház elgondolója, elkészítője is, teszi a... házat igazán családi házzá, az ilyen lakást igazi otthonná. A ház építője ebbe a házba beleteszi egyéni lelkét. Az ilyen háznak lelke van, építőjének halála után is benne, a házban él tovább ez a lélek. Minden kövében, gerendájában, bútorában, színében, formájában benne érezzük a szeretetet, mely építőjével összefűzi és élővé teszi a holt anyagot. ...az ilyen házhoz, ehhez az otthonhoz sokkal inkább ragaszkodnak gazdái, a benne lakók, mint egy akármiféle más házhoz. ...Az ilyen házzal összenő a benne lakó család és ahogy a ház kifejezi a maga vidékének általános életszokásain kívül az építőjének különvaló, egyéni gazdasági helyzetét, műveltségét és lelkivilágát, úgy viszont a ház rányomja bélyegét azokra az újabb nemzedékekre, akik benne születnek, benne töltik gyerekkorukat és talán benne élnek le későbbi életüket is.” A Varjuvárhoz tervezett művészlakás enteriőrje az angol törekvésekkel mutat rokonságot. A szoba fagerendás, fedélszerkezetet követő mennyezete Bailleie Scott megoldásaira emlékeztet. Hasonló elképzeléseket Thoroczkay Wigand Ede, Lajta Béla és mások munkái között is találunk. A magas süveggel fedett kör alaprajzú toronyszoba — formai kötöttsége ellenére is — ésszerű és gyakorlatias építészeti elveket követ. A szinte minden napszakban beáradó napfény, a pompás kilátás feledtetni a szoba berendezésének nehézségeit.

Így építette meg 1937-ben a kopasz Dambul Crucii alján *tanyáját* is, ahonnan „a völgyekben megbúvó nyújtózkodó falvaival” fél Kalotaszeget beláthatta. Szobája ablakából pontosan láthatta, mi történik körülötte, anélkül, hogy egy lépést is tett volna. Az udvar képeinek pontos, részletes leírását leghitelesebben saját szavai tolmácsolják, annál is inkább, mert az épületet a háború nyomtalanul elpusztította. „Dolgozó asztalom az ablak mellett van és az ablak keletre nyílik. Ha kitekintek rajta, az udvart látom. Az egészen kicsi belső tanyaudvart és ezt én akartam így s így szeretem. Első pillantásra éppen szemben látom a felém nyitott szint... A szín folytatásában balra a leveles kapu. Az udvar bal oldalát a pajta szegi, ...a ...jobb oldalát kőkerít keríti a házig s a kert mellett a ház tornáca előtt diófa áll. Ezeken kívül még csak a kutyaházat látom az ablakból, a diófán túl, a kerítéshez ragasztva. ...a leveles kapun keresztül csupán egy kis darabját látom a szemben való hegyoldalnak, és felette jó darab eget. Egyebet semmit s ez éppen elég, ha az ember benn a házban, s az asztalnál végzi a dolgát, vagy elgondolkodva bámulja szivarja füstjét...”

Nem messze a Varjuvártól építette meg 1925-ben Kós Károly író barátjának, Szentimrei Jenőnek nyaralóját. A *Szentimrei nyaraló* jellegzetes épület része — mint sok más Kós-épületnek is — a faragott oszlopú tornácos veranda. Az emelkedő domborzatot követő és ezért különböző magasságú épületszárnyainak terméskő falazata, boronafalú manzárd emelete, zsindefedésű konytyos és sátor teteje az alaprajzi szerkezet tisztaságát követik. A „cifrázkodás” nélküli komoly külső „méltóságosan egyszerű becsületes szerkezettel” párosul, az épület tökéletes harmóniáját sugározza. A táji környezet és a természetes építőanyagok is tökéletes egyseben érvényesülnek. A művészi, otthonos falusi lakóház gyönyörű példája.

Minden falu — de leginkább a kalotaszegi falvak — legkarakterisztikusabb épülete a *templom*. Magas tornya már messziről jelzi a falut, ha nem is látszik belőle még semmi. Általában a falu legkiemelkedőbb pontjára, vagy a falu szívébe, ritkábban a falu szélére építették. Stílusa, művészi hatása évszázadokra jellemzi a faluképet.

A kalotaszegi templom minden más erdélyi templomtípustól különbözik; alaprajzában, belső elrendezésében, díszítő elemeiben. Sajátos karakterét arányai, sziluettje, anyaga, színei adják. „Talán sehol másutt, mint éppen a rajzában, színében olyan acélosan kemény és hideg kalotaszegi tájban, nem hatna olyan nagyszerűen a színpompás kalotaszegi ruhavisélet, fehér,

vörös, sárga és fekete színfoltjaival, a világos, hidegkék égbe fűrődő hegyes, melegen sötét, szürkésbarna, zsindelyfedésű templomtornyaival és sátoros házfedeleivel a hófehér falak felett, a kiskertek zöld lombjai között.”

Kalotaszegen az eredetileg katolikus templomok a késői csúcsíves stílus jegyeit viselik magukon, mely az egész kalotaszegi építészetre rányomta bélyegét. A földrengés és háborúk következtében erősen megrongálódott, kálvinistává lett templomokban — mivel a református egyháznak nem volt művészi tradíciója, formanyelve — a nép saját észjárása, őseitől öröklött tudása szerint, a régi részek megtartása mellett pótolta a hiányokat, vagy épített teljesen újakat. A középkor architektúrájába belevitte a maga ősi építőanyagát, a fát, rátette a maga díszítő formáit, virító, vidám színeit, a maga egész gondolkodását.

A beomlott boltozott mennyezeteket egyenes famennyezettel pótolták, az összeomlott tornyok helyébe tornácos, négy fiatornyos különálló fa haranglábakat építettek, magas, hegyes sisakkal vagy hasonló fadiszítéssel (tornác, faszakáll) a kőtornyot építették újjá. Az egész templomteremre lehetőleg egyetlen magas zsindelyes sátorfedelelet raktak, melynek kötőgerendáira akasztották a festett, kazettás mennyezetet; ablakait és ajtóit köríves boltívvvel szegélyezték. A templom körüli cintermet bástyás, támpilléres kőfallal újra kerítették. Ezt hagyta Kós Károlyra örökölni Kalotaszeg, architektúrájának csodálatos és különvaló nyelvezetét.

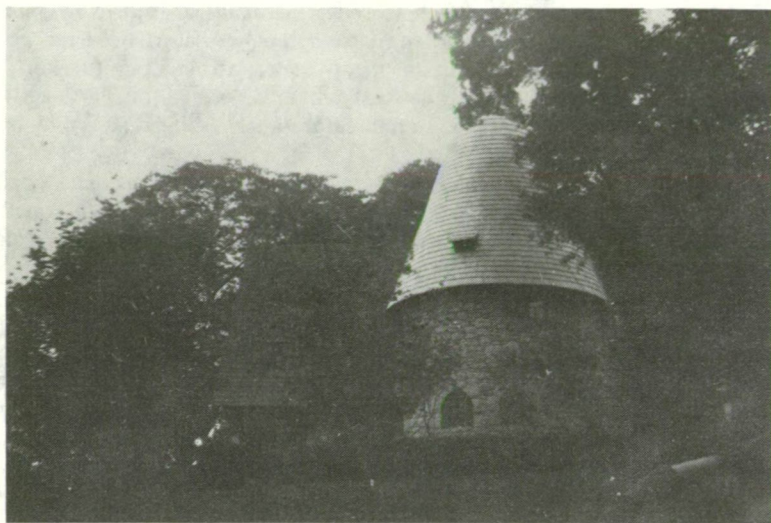
A román és gót stílusú erdélyi templomok szellemének és formakincsének gazdag tárházából művészi transzponálással Kós Károly egyéni, új formákat teremtett. A romantika egyszerűségét, puritanságát sugározzák templomainak zömök tömegei; a tornyok gúlaszerű kikepzése a kalotaszegi gótikus építészeti előképeit idézik.

A kalotaszegi román néppel való viszonyát példázzák a sztánai, kispetri és erdőfalvi templomok, melyek tervezésével és építésével Kós Károlyt bízták meg az ottani román gyülekezetek. A falu szívében — a református templom tőszomszédságában — központi helyre épült a sztánai görög katolikus egyház kőtemploma. Fával benőtt környezete elrejtí a templom részleteit, csak emberléptékű tömegét engedi sejtetni. Elődjét, a kis fatemplomot a sztánaiak eladták a szomszédos kispetrieeknek, amit Kós Károly hozott rendbe, tornyot is épített hozzá. A templom építésének időpontja nem egyértelmű. Pál Balázs könyve az 1927-es évet említi, a kispetri templom építési idejéhez hasonlóan. Egy másik adatot szolgáltat az az 1928-ban az Erdélyi Helikonban bemutatott, 1924-es évszámmal ellátott Kós-illusztráció, amelyet úgy közöltek, mintha a templom már ebben az évben, 1924-ben felépült volna. Ez a templom összehatásában dekoratívabb a megépített mai formánál, mely részleteiben is eltér ettől a tuszrajztól. A tervezett tornyot négy hengeres oszlop tartja, torony alatti bejárója bélletes kapuzat, oldalról két oszlopon nyugvó sátoztetős „ácsorgó”-ból közelíthető meg a templombelső. Mai tornya zömökebb, oszlopokon álló nyeregtető védi bejáróit. Az épület asszimetrikus jellegét a torony két oldalához illesztett — megváltoztatott nyílásformákkal megépített — különböző magasságú épületszárnyak adják. Részletképzései, arányai a *kispetri* templommal rokonítják. Az épületnek nagy hátránya, hogy utcásorba, szűk telekre épített helyzetéből adódóan nem lehet megfelelő távlatból szemlélni.

Erdőfalván Kós Károly román fatemplomot alakított át. Terméskő talapzatra helyezte, terméskőből formálta az árkádos fatorny alatti bejáróteret, déli bejáráját vízvetős tetejű tornáccal látta el. A vakolt, kőtemplomnak álcázott falak favázat rejtenek. Erről árulkodik — az időjárás viszontagságaitól jobban megviselt — északi oldalfal, ahonnan már lemállott a vakolat, és a templomhajó hátsó külső oldalának csupasz deszkafala. Kós Károly tiszta építészeti elveit — mindent annak mutatni, ami — ismerve, szinte teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy a templom ezt a mai külsőt nem az ő tervezése alapján nyerte. Az épületen 2 évszám olvasható, 1930 és 1970; építésének befejezése és a renoválás dátumai.

Bábonyban a korábbi fatemplom helyére 1935-ben Kós Károly tervei alapján új kőtemplom épült, tanteremmel. Magas oromfalát kör és téglalap alakú nyílások és a terméskő övezte zsindelytetős ajtó tagolják, az épület sarkaihoz terméskő támpillérek illeszkednek. Nincs kü-

lönálló harangtornya; a hosszház nyeregteteje fölé emelt kicsi zömök zsindeyes fatornya egyedülálló Kós Károly kalotaszegi templomépítészetében. Az épület arányai és színei (terméskő alapzat, nagy, sima fehér falfelületek, cseréptetőzet, fatorony) tökéletes harmóniában érvényesülnek. A hangulatos templombelső a korábbi templom megmaradt berendezését (karzatát, néhány mennyezettöredékét és a szószékét) megőrizte, a református egyház cinterem kapuja is a régi helyén áll. A fa haranglábat lebontották a fatemplommal együtt 1935-ben, de Kós Károly ismét felállította a falutól távol, az erdélyi református egyházkerület tulajdonában levő tanya közepén, az ott tervezett középfokú gazdasági iskola harangtoronyaként. Az iskola létesítése terv maradt csupán, és a harangláb is elpusztult 1944-ben, a mezőgazdasági major már felépült részeivel együtt.

A „VARJUVÁR” SZTÁNÁN

Malonyay Dezső A magyar nép művészete című nagyszabású művében két kép is őrzi a *ketesdi* fa harangláb emlékét. De talán minden előzőnél jellegzetesebb, karakterisztikusabb ábrázolásában Kós Károly rajzában maradt fenn. A falu lakosságának újjátásvágya Erdély egyik legszebb fatornyának halálát okozta; ugyanis a haranglábat — a templommal együtt — lebontották. Kós Károly még azt tervezte, hogy a Hóájában fölállíttatja, de mire föleszmélt, a fatornyot széjjelhordták. Ugyancsak az ő tervei alapján 1937-ben megépült — a régi helyén — az új kőtemplom, a kalotaszegi templomokat idéző (tornácos, négy fiatornyos, fűrészelt deszka-díszítésű) toronnyal. Stílusjegyei a korábban épült bikali (1923) és a későbbi (1946) széki templomtoronnyal rokonítják. A legmonumentálisabb templom az újonnan építettek között s a legszembetűnőbbben őrzi a kalotaszegi építézet hagyományait. Egyhajós, mint minden kalotaszegi templom, a régi templomhoz hasonlóan egyik oldalára sátorozós, tornácos bejárat épült. Nagy, fehér falfelületeit jellegzetes vékony, magas és kör alakú ablaknyílások bontják meg; mégis elegendő fénnel árasztják el a templombelsőt. Körbefutó, nyerskő talapzatú léckerítése a cseréptetős cinteremkapuval a kalotaszegi templomok támpilléres kerítéseinek dekoratív szerepét őrzi. Az előző templomból megmentett és a sík mennyezetre visszahelyezett 21 festett kazettája a belső tér esztétikai hatását fokozza.

A falu másik jellegzetes közösségi épülete a *kultúrház*, mely a falu népének műveltségét és a földműves népnek a társadalmi közéletbe való cselekvő bekapcsolását szolgáló egyik köz-

épülete. A népi színjátszásnak, felolvasásoknak, előadásoknak, ünnepségeknek és mulatságoknak otthont adó kulturális és szórakozó helyek. A kultúrház központi magja a nagyterem tágas, magas helyisége (előadó-, színház-, táncterem egyben), egy kisebb terem szűkebb körű gyűlések számára, mely egyúttal könyvtár és olvasószoba.

A *körösfői* kultúrház (1936) a falut átszelő műút zajától félreeső utcában, szűk telken — székely kapu bejáratával — az udvarra épült. Bejáratai oldalról nyílnak, terméskő oszlopra támaszkodó, védelmet biztosító kis „ácsorgó”-ból. A szinte tetőt súroló, szokatlanul magasra helyezett homlokzati ablakaira — terméskő falba ágyazottak, alattuk simára vakolt fal virágdíszítéssel — Móricz Zsigmond is felfigyelt ottjártakor. Előnye, hogy így a magasról beáradó fény a mennyezettől a padlóig megvilágíthatja a belső teret. A sátortetőből magasra kinyúló, az angol családiház-építkezésekből ismert magas kéményei — a célszerűségeen túl — a belső helyiségek barátságos, meghitt melegét társítják az épület külsejéhez.

Kós Károly háború utáni építkezéseinek egyik legelső épülete a *györgyfalvi* kultúrház (1945). Utcasorba épített szerény külsején elsősorban nem építészeti megoldását — az asszimetrikus T alaprajzú épületen végigvonuló hármas beosztású ablakok, és az az épület két hosszabb szárnyán kialakított manzárdtetőzet ismétlődő motívumait — kell értékelnünk, hanem inkább azt a szellemiséget és igényt, melyet megvalósulása kifejezett. Kós Károly, mint a Magyar Népi Szövetség felelős vezetője kötelességének érezte, hogy ismerje a falusi nép gazdasági, iskolai, kulturális, egyházi, szervezeti, politikai életét. Építésként, íróként, politikusként egyaránt megtalálta helyét és szerepét a kalotaszegi nép között is. A falujárásnak, de leginkább nyolcnapos kalotaszegi körútjának egyik művészi lecsapódása ez az épület. A közmunkával és közös pénzhozzájárulással épülő kultúrház — mint a faluszerető éledő építési kedv egyik első megnyilvánulása — a szomszédos kalotaszegi falvak követendő példájává magasodott.

A *magyar-bikali* — végül 1948-ban megépült — kultúrház terve többször is foglalkoztatta Kós Károlyt. 1941-es keltezésű az a terv, mely a „Kultúrház és bolt helyiség Magyar-Bikál számára. Terméskő falak” feliratot viseli. Ezzel a tervrajzával szerepelt a kolozsvári építészeti kiállításon 1942-ben. A kultúrház épületét színielőadásokra is alkalmas nagyteremmel tervezte, külön olvasóval, kedves ácsorgóval, egyszerű alaprajzon. Sátortetője semmivel sem akart kitűnni a falu egyszerű lakóházai közül. Lejtős terepen alagsorába célszerűen boltot tervezett. 1946-ban közölt tervrajza — „Kultúrház hegyoldalon, alatta szövetkezeti bolt és boltoslakás. Terméskő fal, cserépfedés. Uccasorban” feliratú — hasonló felépítésű, kisebb módosításokkal. A boltos lakása előtti „ácsorgó” a sarokról a bolt elé került, a lakás ajtaja így az utcára nyílik. Az utcáról lépcső vezet fel a kultúrházba, melynek hátsó udvar felé eső helyiségei földszintesek, az udvar felől is megközelíthetőek. Méretében az előszoba és a nagyterem kisebb lett, de bővült egy irodával és öltözőhelyiségekkel.

Végül is mai formájában a kultúrházat nem e tervek alapján építették meg. L alakú alaprajzának hosszanti szárán az udvar felőli fronton — az épület kalotaszegi jellegét hangsúlyozó — két egyforma „ácsorgó”-ból nyíló ajtón juthatunk be a kultúrházba. Az utca felőli emeletes helyiségek megközelítését lépcsőfeljáró biztosítja. A körösfői kultúrházhoz hasonlóan az udvart székely kapus kerítés választja el az utca forgatagától.

A bikali tervek a *mákói* kultúrházhoz (1929—1942) hasonlítanak, csak éppen megfordítva építették; az egyszerű rész utcai homlokzat.

Kós Károly az építendő községházak mintájaként tervezte meg a *magyargyerővásárhelyi községházát*, praktikusán jegyzői lakással egybeépítve (1942). Pontosan megszabta az épület beosztását; milyen helyiségeket célszerű tartalmaznia. Egy közgyűlési termet, egy kisebb termet előljárási gyűlések tartására, mely egyúttal a bíró szobája is, a várakozók számára előszobát ruháttárral, mellékhelyiségekkel. A jegyző szobája egy külső nagyobb és egy belső kisebb helyiségből áll, ez az épületrész célszerűen a lakóépülethez kapcsolódik. A középület jellegét az utcáról nyíló lépcsős bejárat hangsúlyozza, nyeregtereje kapcsolja össze a csonkatornyos középületet a sátortetős magánépülettel. A lakrész háromszobás (homlokzati oldalon

nappali, ebédlő, udvar felől a háló), ésszerű elosztású. A háló mellett fürdőszoba, az ebédlő a konyhából nyílik. Az épület lépcsős bejárójához — mint Kós Károly lakóépületein általában — veranda társul. Az épület ritmikáját a változatos tetőszerkezetek és az elcsúsztatott — négyzet és téglalap alaprajzú — épületszárnyak határozzák meg.

A MAGYAR-BIKALI REF. TEMPLOM

A MÁKÓI KULTÚRHÁZ

Ha Kós Károly építészetről beszélünk, nem szabad megfeledkeznünk — a vele szorosan kapcsolatban álló — *műemlékvédő és -mentő tevékenységéről* sem. Hisz egy-egy épület bővítése a régi részek megerősítésével, sokszor teljes restaurálásával járt együtt. Saját megfogalmazásában egy helyütt ezt olvashatjuk a műemlék funkciójáról: „A műemlék egy nemzettársadalom múltbeli alkotó művészeti (építészeti) kultúrájának értékmérő dokumentuma, s az utód-társadalom művészeti kultúrájának (esztétikai műveltségének) közvetlen nevelő eszköze. Olyan érték, mely a maga korának szerkesztő-formáló szellemét, társadalmának életszemléletét őrizte meg számunkra. Pusztulása tehát pótolhatatlan vesztesége nemcsak az illető utód-társadalomnak, hanem az egész emberi világnak.” Ennek tudatában és szellemében végezte a műemlékmentés értékőrző felelősségteljes munkáját.

Az egyre pusztuló kalotaszegi műemlékek védelmére — a *magyarbikali templom* megmentését szorgalmazó cikkben — a szó meggyőző erejével hívta fel a figyelmet. A gyümölcsfavirág-illatú falu cinterme, harangtornyának szépsége elkápráztatta látogatóját, de a templom és a harangtorony katasztrofális állapota aggodását felkeltette.

„Áldott, szép falu. De talán a cinterme a legszebb. Ott a legtöbb a gyümölcsfa. De ott vannak Kalotaszeg legszebb fejfái is és ott az öreg, harangtornyos templom.

A legszebb magyar harangtornyos templom. Gótikus, mint a többi fajtájú és korabeli templom; festett mennyezetű és festett a karzata. És a harangtornya mintája a kalotaszegi harangtornyoknak.

De!

Nemsokára lesz már. A templom veszedelmesen, sőt menthetetlenül romlik, omladozik. Összes támasztópillérei elvállottak a templom testétől és igazán csak az Úristen különös kegyelme tartja a falakat, hogy a hívekre nem omlott már eddig.

És kegyetlenül inog a harangtorony is.

Tudomásom szerint nemsokára — írja 1912-ben — új templom épül a régi helyére. Pénz van reá már elegendő. De nagyon-nagyon kár volna, ha a régit, a ma még állót nyomtalanul elpusztulni hagynók.”

Szerencsére a gondos restaurálás, a régi részek megerősítése és a toldások még idejében megmentették a templomot. Hűen megőrizve a kalotaszegi templomépítészet szépségét és hagyományait. Igaz, gyönyörű fa harangtornyát lebontották, de a Kós Károly tervezte új kőtorony (1923) a régi méltó utóda. A templom restaurálását, a hajó hosszanti megtoldását is Kós tervei szerint végezték.

A magas hegyfokra épült *Sebes várából* — Erdély egykori végvárából — megmaradt fedetlen kerektorony és a falmaradványok nehezen hitetik el egykori, 17. századi arculatát. A kőfallal kerített vár négyszögű csonka tornya, a két oldalbástya és a közöttük húzódó úgynevezett palotás ház, a bástyaszerű darabontok háza többnyire csak Kós Károly 1910-ben készített rekonstruált rajzáról s későbbi linómetszeteiről ismeretes. A Régi Kalotaszegben, majd Kalotaszeg című hetilapjának egyik számában olvasóközönségét is megismertette „A sebesi várrom”-mal. 1923-ban a vár restaurálásakor a lenyűgöző déli kerek bástyát Kós Károly tervei alapján fedték újra, de a háború, mint annyi másnak, ennek sem kegyelmezett. A festői környezetben ma már csak — növényzettel benőtt — üszkös romjai merednek az égre.

Végezetül szóljunk röviden — felsorolásszerűen — azokról a kalotaszegi épületekről, melyeket ma már nyomaiban sem láthatunk, vagy csak *tervek* formájában várják megvalósulásukat.

A megépült bánffyahunyadi parókia 1956-ban leégett, a többi kalotaszegi faluban (Nagy-petri 1953, Farnas 1960, Kalotaszentkirály 1961) meg sem épült. A magyarvistai templom 13. századi épületéhez — restaurálás, bővítés, új torony — is készített terveket Kós Károly. Egyik legszebb és legnagyobb szabású építészeti terve sem valósult meg, a Kalotaszegi Múzeum és Kultúrház (1935). Nagykapuson sem épült meg a kultúrház (1953) egyik változata sem, s a kispetri kollektív gazdaság üzemi központja is terv maradt.

Ezek a tervek és a megvalósult épületek — melyek mintaként szolgálhattak volna — a falvak hagyományos arculatát mégsem változtatták meg. Többnyire egyedi, elszigetelt törekvések voltak csak, nem váltak a falut jellemző épületegyüttesek szerves részévé. Így a kalotaszegi falvak Kós Károly racionális és esztétikai elképzeléseinek csak töredékeit őrizhették meg. Nagyszabású tervei nem találtak széles körben követőkre, nem bonthatták ki megtermékenyítő hatásukat.

Külföldön e hozzá hasonló törekvések kedvezőbb fogadtatásban részesültek, több támogatásra találtak és igen szép eredményeket hoztak: „Angliában, Németországban, Svédországban, Svájcban — írja Kós Károly 1928-ban — egész falurészek, sőt egész falvak épültek át úgy, hogy azok példái a többi faluknak és tanulságai a világ minden nemzetének.”